

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΕΙΡΗΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΑ ΘΕΑΤΡΙΚΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ MACHIAVELLI

Την εποχή της Αναγέννησης η γενικότερη άνθηση των γραμμάτων και των τεχνών σηματοδοτεί και μια έκρηξη στην παραγωγή και παρουσίαση θεατρικών έργων. Ιδιαίτερα στην ιταλική χερσόνησο το φαινόμενο αυτό γνωρίζει τη μέγιστή του ένταση. Το δημοφιλέστερο θεατρικό είδος υπήρξε η κωμωδία, η οποία έχει άμεση σχέση με την ευφυολογία, η οποία γνώριζε ξεχωριστή άνθηση από τον ύστερο κιόλας Μεσαίωνα, ειδικά στην πόλη της Φλωρεντίας. Το κωμικό στοιχείο προκύπτει συνηθέστατα από τη σύγκρουση της αθωότητας προς την αποδεκτή ηθική. Με το είδος είχε ασχοληθεί ακόμα και ο Λαυρέντιος των Μεδίκων. Ο Machiavelli ανδρώθηκε συνεπώς σε μια πόλη που η ευφυολογία, η χλεύη και η ροπή στο κωμικό αποτελούσαν καθεστώς.¹

Ο Machiavelli δεν παρέλειψε να ασχοληθεί με το είδος της κωμωδίας και ο ίδιος. Μετέφρασε την *Ανδρία*, μια κωμωδία του Τερέντιου (περ.1505) και συνέγραψε δύο δικές του, τον *Mandragola* (περ.1518) και την *Clizia* (περ. 1525). Η ενασχόλησή του με την κωμωδία συμπίπτει με μια από τις μάλλον άσημες περιόδους της ζωής του. Ανάμεσα στα έτη 1517-1519, όταν και ασχολήθηκε επισταμένα με το είδος, είχε πια απολέσει το μεγαλύτερο μέρος των πιθανοτήτων του να επανέλθει δυναμικά στο πολιτικό προσκήνιο της Φλωρεντίας, γεγονός που αποτελούσε το διακαή πόθο του. Η συγγραφή του *Il Principe* δεν του εξασφάλισε την πολυπόθητη πρόσβαση στην οικογένεια των Μεδίκων και ένωθε πως είχε τεθεί στο περιθώριο της πολιτικής σκηνής, χωρίς να φείδεται προσπαθειών προκειμένου να επιτύχει στο στόχο του. Η ενασχόληση με το θέατρο ήταν η μόνη δραστηριότητα που θα μπορούσε να του δώσει κάποια ευχαρίστηση όταν ένωθε πως η τύχη τον είχε χτυπήσει και του είχε στερήσει την αγαπημένη του δραστηριότητα, την ενεργό πολιτική δράση. Η κωμωδία λειτουργούσε σαν αντίδοτο στην κατάθλιψη, κάτι που είχε ξανακάνει όταν ήταν εξόριστος και συνέγραφε το *Il Principe*.²

Στα θεατρικά έργα του Machiavelli είναι εφικτή η αποθησαύριση χωρίων που μας αποκαλύπτουν τις απόψεις του σχετικά με θέματα που τον έχουν απασχολήσει και σε άλλα σημεία των έργων του. Το στοιχείο που θα πρέπει να μας απασχολήσει περισσότερο είναι πως τα θεατρικά του, ειδικά ο *Mandragola*, παραστάθηκαν, με αποτέλεσμα ο στοχασμός του να γίνει κτήμα μιας μεγάλης μερίδας του πληθυσμού της Φλωρεντίας και άλλων ιταλικών πόλεων.³ Αντίθετα, τα άλλα έργα του, κυρίως το *Il Principe* και το *Discorsi*, δεν δημοσιεύθηκαν άμεσα, με αποτέλεσμα ο κύριος όγκος των απόψεών του και της ρηξικέλευθης σκέψης του να περιορισθούν σε εκείνους που έφθασε το χειρόγραφο και σε όσους συζήτησαν προσωπικά με τον Machiavelli τους προβληματισμούς του. Θα μπορούσε να ειπωθεί πως, σε κάποιο βαθμό τουλάχιστον, ο *Mandragola* υπήρξε μια διέξοδος για τον Machiavelli προκειμένου να διαχυθούν στο ευρύ κοινό ορισμένες από τις βασικές αντιλήψεις του.

¹J. Burckhardt: *Ο Πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία*, Νεφέλη, Αθήνα 1997, σσ. 112-122.

²N. Machiavelli: *Ο Ηγεμόνας*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 21-26· M. Viroli: *Niccolo's Smile, A Biography of Machiavelli*, Farrar, Strauss and Giroux, New York

2000, σσ. 181.

³R. Andrews: *Scripts and Scenarios: The Performance of Comedy in Renaissance Italy*, Cambridge University Press, Cambridge 1993, σσ. 51-52· P. Ducharte: *The Italian Comedy*, Dover Press, New York 1966, σ.62.

Στον *Mandragola* πρωταγωνιστές είναι ο νεαρός έμπορος Callimaco, ο υπηρέτης του Siro, ο ηλικιωμένος δικαστής Nicia, σύζυγος της Lucretia, ο τυχοδιώκτης Ligurio, η μητέρα της Lucretia, η Sostrata, ο διεφθαρμένος κληρικός Timoteo και η Lucretia. Ο Callimaco είναι ερωτευμένος με την Lucretia και την ποθεί απεγνωσμένα. Όντας σε αδυναμία να ανακαλύψει ένα τρόπο προσέγγισής της, τη λύση θα του την προσφέρει ο Ligurio. Ο Nicia και η Lucretia δεν έχουν αποκτήσει παιδιά. Με αφορμή αυτό το ατυχές γεγονός θα τους συστήσει ως ειδικό ιατρό επί του θέματος τον Callimaco, η μέθοδος τεκνοποίησης του οποίου συνίσταται στην κατάποση του μανδραγόρα, ενός μαγικού βοτάνου. Ψευδώς πληροφορούν τον Nicia ότι ο πρώτος άνδρας που συνουσιάζεται με τη γυναίκα που καταναλώνει αυτό το φάρμακο πεθαίνει. Πρέπει, συνεπώς, να βρεθεί κάποιος πρόθυμος να αναλάβει αυτό το εγχείρημα, ο οποίος να αγνοεί το συνεπακόλουθο κίνδυνο. Το σχέδιο του Callimaco και του Ligurio είναι φυσικά να επωφεληθεί από αυτή την ιδιόμορφη κατάσταση ο πρώτος και να πλαγιάσει με το αντικείμενο του πόθου του, αφού ο κίνδυνος αποτελεί εφεύρημα για να ξεγελάσουν τον δικαστή. Για να πεισθεί να δώσει τη συναίνεσή της η σεμνή Lucretia μεσολαβεί, με χρηματικό φυσικά όφελος, ο πατήρ Timoteo. Τελικά το σχέδιο θα ευοδωθεί και όλοι θα μείνουν ευχαριστημένοι: ο Nicia επειδή η σύζυγός του θα μείνει έγκυος (από τον Callimaco βέβαια), η Lucretia επειδή απολαμβάνει την ερωτική διάθεση ενός νεαρού εραστή, ο Callimaco γιατί εκπλήρωσε τον πόθο του, ο Ligurio και ο Timoteo γιατί ανταμείφθηκαν χρηματικά.

Η πρώτη φιλοσοφική αναφορά στο έργο έχει να κάνει με τη φιλοσοφία της ιστορίας, με την οποία ο Machiavelli είχε ασχοληθεί επισταμένα. Ο αφηγητής, ο οποίος δεν αποτελεί πρόσωπο της δράσης του έργου, αναφέρει πως η παρούσα εποχή είναι κατώτερη και αποτελεί παρακμή του αρχαίου μεγαλείου. Η εκτίμηση αυτή προκύπτει ως αποτέλεσμα της τάσης των ανθρώπων να αναλώνονται σε αλληλοκατηγορίες, ενώ όλα τους τα έργα είναι εφήμερα και καταλύονται με την πρώτη δυσχέρεια.⁴ Ο Machiavelli στα έργα του υιοθετεί την κυκλική αντίληψη για την πορεία του ιστορικού χρόνου, η οποία έχει τις ρίζες της στην αρχαιότητα, και πιο συγκεκριμένα στο έργο του Πολύβιου. Σύμφωνα με αυτήν το ένα πολίτευμα διαδέχεται το άλλο με αρχή και τέλος το μικτό πολίτευμα, το οποίο τίθεται εκτός της φθοράς ως ιδανικό. Ο κάθε κύκλος είναι αυτοτελής και ο Πολύβιος είχε την άποψη πως η ολοκλήρωσή του είναι εξαιρετικά επισφαλής, καθώς το πιθανότερο είναι να διακοπεί από κάποια μεγάλη καταστροφή, η οποία θα σημάει και την έναρξη ενός νέου κύκλου.⁵ Ο Machiavelli, αντίθετα, θεωρεί πως η φθορά του μεικτού πολιτεύματος, την οποία θεωρεί αναπόφευκτη, θα επέλθει ως αποτέλεσμα εσωτερικών τριβών και όχι από εξωγενείς, κοσμικής υφής παράγοντες. Αυτή την παρακμή θα εκμεταλλευθούν οι εξωτερικοί εχθροί και θα υποδουλώσουν το κράτος. Η μόνη λύση για τους ανθρώπους είναι η καλλιέργεια της *virtu*, της ειλικρίνειας εκείνης που εξασφαλίζει την επιτυχημένη πολιτική δράση. Με την *virtu* είναι εφικτή η αναβολή της πορείας παρακμής μέχρι ενός σημείου.⁶ Μέσα στο πλαίσιο του κάθε ιστορικού κύκλου η πορεία της ιστορίας είναι μάλλον αυτή της παρακμής, όπως εξάλλου φαίνεται και από το χωρίο του *Mandragola*. Ακλόνητη πεποίθηση του Machiavelli αποτελεί πως η ποσότητα του καλού και του κακού σε κάθε εποχή είναι η ίδια, η κατανομή τους όμως είναι που δημιουργεί την ακμή ή την παρακμή. Δεν θεωρεί πάντως εφικτή τη συγκέντρωση σε μια περιοχί τόσο καλού

⁴ N. Machiavelli: «Mandragola», στον τόμο *Machiavelli, The chief works and others*, trans. A. Gilbert, Duke University Press, Durham and London 1989, v.II, Prolog.

⁵ Πολύβιος: *Ιστορία*, VI.4.12-13, VI.9.10-11· Γ. Στεϊρης: *Η θεωρία του Niccolo Machiavelli για την ηθική και το*

νόμο, Σάκκουλας, Αθήνα 2003, σσ. 105-109.

⁶ Π. Κονδύλης: *Νικόλο Μακιαβέλι, Έργα*, Κάλβος, Αθήνα 1984, τ.1, σσ. 47-48· Π. Νούτσος: *Machiavelli, Πολιτικός Σχεδιασμός και Φιλοσοφία της Ιστορίας*, Δαίδαλος, Αθήνα 2001 (β' έκδοση) σσ. 100-107.

όσο στην περίοδο της αρχαιότητας. Το παρόν είναι κατώτερο του εξαιρετικού παρελθόντος.⁷

Παρόμοια θεματολογία βρίσκουμε και στο άλλο θεατρικό έργο του Machiavelli, την *Clizia*, η έμπνευση του οποίου προέρχεται από έργο του Πλάιτου.⁸ Σε αυτό πατήρ και υιός είναι ανταγωνιστές για την κατάκτηση μιας νεαρής κοπέλας, της *Clizia*, η οποία είναι ορφανή και υιοθετήθηκε από τον *Nicomaco*, τον πατέρα του νεαρού *Cleander*. Προκειμένου να ικανοποιήσει το πάθος του ο *Nicomaco* σκέπτεται να παντρεύσει την νεαρά με τον υπηρέτη του *Pirro*, να τους εγκαταστήσει δίπλα στο σπίτι του, ώστε να μπορεί να εκμεταλλεύεται την κατάσταση. Ο *Cleander* και η μητέρα του *Sofronia*, για να αποφύγουν μια τέτοια εξέλιξη, σκοπεύουν να δώσουν την *Clizia* ως σύζυγο στον *Eustace*, τον επιστάτη των κτημάτων τους, ώστε να απομακρύνουν την κοπέλα από τον οικο τους. Η *Sofronia* δεν συγκατατίθεται να νυμφευθεί ο υιός της την *Clizia*, καθώς δεν είναι βέβαιη αν η καταγωγή της είναι αριστοκρατική ή όχι. Για να ματαιωθεί το σχέδιο του *Callimaco* φαινομενικά αποδέχονται το γάμο του *Pirro* με την κοπέλα, αλλά όταν ο *Callimaco* πλαγιάζει στο κρεβάτι αν' αυτής βρίσκει έναν άντρα! Ντροπιασμένος οπισθοχωρεί και τότε εμφανίζεται ως από μηχανής θεός ο φυσικός πατέρας της *Clizia*, ο οποίος βεβαιώνει την αριστοκρατική της καταγωγή. Τελικά η νεαρά νυμφεύεται με τον *Cleander*. Στην αρχή του προλόγου γίνεται για άλλη μια φορά μνεία στην ανακύκληση του ιστορικού χρόνου: «Αν στον κόσμο μπορούσαν να επανέλθουν οι ίδιοι άντρες, όπως επανέρχονται τα ίδια γεγονότα, δεν θα περνούσαν ούτε εκατό χρόνια όπου δεν θα βρίσκαμε να συμβαίνουν τα ίδια γεγονότα για δεύτερη φορά, όπως ακριβώς γίνεται και τώρα».⁹ Με την αντιμετώπιση αυτή η ιστορία τείνει να καταστεί ένα μηχανιστικό, νομοτελειώδες σύστημα. Μια τέτοια, όμως, αντιμετώπιση δεν θα έβρισκε σύμφωνο τον Machiavelli σε καμιά περίπτωση.

Κεντρική σημασία στο στοχασμό του Machiavelli διαδραματίζει η τύχη, η οποία παρεμβαίνει στην πορεία της ιστορίας και στερεί από τη φιλοσοφία της ιστορίας τη δυνατότητα να καταστεί ένα μηχανιστικό σύστημα, αφού είναι ικανή να ανατρέψει όσα ο άνθρωπος σχεδιάζει και όσα λογικά θα έφευρε η πορεία της ιστορίας. Ο *Callimaco* μας παρέχει την επιβεβαίωση των προαναφερθέντων με το παράδειγμά του και τα λεγόμενά του: «Αλλά από τη στιγμή που η Τύχη αποφάσισε πως είχα πολύ καλό καιρό (ευτυχούσα)...».¹⁰ Μάλιστα ο ρόλος της τύχης θα λέγαμε πως είναι κακός, αφού ποτέ δεν οδηγεί σε κάτι καλό. Μέσα, όμως, στη διάσταση του κόσμου η δράση της εξισορροπείται από τη Φύση, η οποία φέρνει μόνο το καλό και ποτέ το κακό.¹¹ Η τύχη δεν περιγράφεται από τον Machiavelli σε όλα του τα έργα με τον ίδιο τρόπο. Αρχικά εμφανίζεται σαν μια υποχθόνια και σκοτεινή δύναμη, οι παρεμβάσεις της οποίας γίνονται καταληπτές με την ολοκλήρωση των έργων της, ενώ σε άλλες περιπτώσεις στέκεται στο πλευρό των ανθρώπων για να τους βοηθήσει να αποφύγουν το κακό.¹² Κάποιες φορές η τύχη ανάγεται στο ύψος της θεότητας, η οποία αυτονομείται προκειμένου να οδηγήσει τον κόσμο σε σκοπούς αλλότριους των ανθρώπων.¹³ Παρά ταύτα ο Machiavelli δεν

⁷ N. Machiavelli: «Discourses on Livy», στον τόμο *Machiavelli, The Chief Works and Others*, trans. Allan Gilbert, Duke University Press, Durham and London 1989, vol.1, I.11, I.6, II. Preface: N. Machiavelli: *Florentine Histories*, trans. H. Mansfield, Princeton University Press, New Jersey 1988 και «Florentine History»: *Machiavelli, The Chief works and others*, trans. A. Gilbert, V.1· Κοινδύλης, Machiavelli, τ.1, σσ. 51-52.

⁸ M. Falco: *Feminist Interpretations of Niccolo Machiavelli*,

Penn State Press, Penn State 2004, σ.200.

⁹ N. Machiavelli: «Clizia», στον τόμο *Machiavelli, The Chief Works and Others*, trans. Allan Gilbert, Duke University Press, Durham and London 1989, vol. II, Prolog.

¹⁰ Machiavelli: *Mandragola*, II.

¹¹ Ο.π.: IV.1.

¹² Ο.π.: III.37.

¹³ Ο.π.: II.29.

αντιμετωπίζει την κατάσταση παθητικά και μοιρολατρικά: «Δεν αγνού πως πολλοί είχαν και έχουν την πεποίθηση ότι τα πράγματα του κόσμου κυβερνώνται από την τύχη και από τον Θεό με τέτοιο τρόπο, ώστε οι άνθρωποι με τη σύνεσή τους δεν μπορούν να τα αλλάξουν ούτε και έχουν καμιά σωτηρία. Και γι' αυτό θα μπορούσαν να αποφανθούν ότι δεν πρέπει να καταγίνεται κανείς με αυτά, αλλά να τα εγκαταλείπει στην εξουσία της τύχης. Τούτη η πεποίθηση είναι περισσότερο διαδεδομένη στην εποχή μας εξαιτίας της μεγάλης ασάθειας των πραγμάτων που είδαμε και βλέπουμε κάθε μέρα, που ξεπερνούν κάθε ανθρώπινη εικασία. Αυτά σκέφτομαι κι εγώ καμιά φορά και κλίνω εν μέρει προς την δική τους γνώμη. Ωστόσο, για να μην εξαλείψουμε ολότιστα την ελευθερή βούλησή μας, κρίνω ότι μπορεί να είναι αλήθεια ότι η τύχη καθορίζει τις μισές από τις πράξεις μας, ενώ τις άλλες μισές, περίπου, αφήνει να τις κυβερνάμε εμείς.....δείχνει (η Τύχη) την ισχύ της όπου δεν υπάρχει οργανωμένη δύναμη να της αντιταχθεί. Και στρέφει την ορμή της προς τα εκεί που ξέρει ότι δεν φτιάχτηκαν φράγματα και προχώματα να την συγκρατήσουν».¹⁴ Και επειδή η τύχη είναι γυναίκα ο Machiavelli συνιστά να αντιμετωπίζεται με τρόπο δυναμικό, χωρίς δειλία: «είναι καλύτερο να είναι κανείς ορμητικός παρά επιφυλακτικός, γιατί η τύχη είναι γυναίκα, και αν θέλεις να την κρατάς υπό, είναι ανάγκη να την χτυπάς και να την δέρνεις». Η προτροπή αντιμετώπισης της τύχης επαναλαμβάνεται και στον *Mandragola*: «Αντιμετώπισε την τύχη σου. Απομακρύνσου από τους μπελάδες, αλλά δεν μπορείς να τους αποφύγεις, υπόμνε τους σαν άντρας...μην είσαι δειλός σαν γυναίκα».¹⁵ Η τύχη ως γυναίκα παρουσιάζεται και στην *Clizia*, όπου λόγω της συγκεκριμένης φύσης της φαίνεται να είναι προσφιλέστερη στους νεαρούς, παρά στους ηλικιωμένους.¹⁶

Μέσα στο σύστημα του Machiavelli, με την κυκλική πορεία του ιστορικού χρόνου, η τύχη κατοχυρώνει την ανθρώπινη ελευθερία, αφού αντιπροσωπεύει το απρόβλεπτο, το οποίο έρχεται να αντιπαλέψει οποιοδήποτε είδος νομοτέλειας και προς το οποίο ο άνθρωπος έχει όλη την ενχέρεια να αγωνισθεί.¹⁷ Στο χωρίο του *Mandragola* ο Callimaco θεωρεί πως η τύχη παρεμβαίνει για να αποκαταστήσει ένα είδος ισορροπίας, αφού διήγε ένα μακρύ διάστημα ευτυχίας, πέρα από αυτό που είναι σήνηθες για τους ανθρώπους. Στέλνει λοιπόν τον Cammillo Calfucci για να τον εισάγει το πάθος για την Lucretia, το οποίο θα τον υποβάλλει σε πλείστες όσες δοκιμασίες και πειρασμούς. Ο ρόλος αυτός της τύχης γίνεται πιο κατανοητός από το γεγονός πως παρακάτω ο Ligurio δεν διατάζει να θεωρήσει πως η τύχη έχει ευνοήσει υπερβολικά τον Nicia, χαρίζοντάς του απλόχερα πλούτη, κοινωνική θέση και όμορφη σύζυγο.¹⁸ Όσα συνεπώς θα ακολουθήσουν ύστερα, θα έρθουν να ισορροπήσουν και την υπερβολική προς αυτόν εύνοια. Ο Callimaco δεν φαίνεται να δυσανασχετεί για τη νέα κατάσταση, στην οποία τον εισάγει η τύχη, αλλά μάλλον το αντιμετωπίζει ως κάτι αναμενόμενο, κάτι που θα συνέβαινε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Ο τρόπος που αντιμετωπίζει την πρόκληση στη ζωή του αποτελεί την ιδανική εφαρμογή του θεωρητικού πλαισίου που έχει θέσει ο Machiavelli για την τύχη. Προσπαθεί να εκπονήσει, με τη βοήθεια κατάλληλων συνεργατών, ένα λογικό

¹⁴ Machiavelli: Prince, XXV.

¹⁵ Machiavelli: Mandragola, IV.1.

¹⁶ Machiavelli: Clizia, IV.1.

¹⁷ L. Strauss: *Thoughts on Machiavelli*, The University of Chicago Press, Seattle 1969, σ.209· H. Jr. Mansfield: *Machiavelli's New Modes and Orders: A Study of the Discourses on Livy*, Ithaca 1979, σ.282· H. Jr. Mansfield: «Translators Introduction», *Florentine Histories*,

translated by L. F. Banfield and H. C. Mansfield Jr, Princeton University Press, New Jersey 1988, σσ. viii-ix.

¹⁸ Machiavelli: Mandragola, I.3.

¹⁹ Ο.π.: III.4· Θ. Πελεγρίνης: *Ηθική Φιλοσοφία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σσ. 89-96· Θ. Πελεγρίνης: *Φιλοσοφία και Αμφισβήτηση, Για το Θεό, τη Γνώση και την Ηθική Πράξη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996 σσ. 271-277.

σχέδιο, για την ευδωση του οποίου δεν διατάζει να χρησιμοποιήσει όλα τα μέσα που έχει στη διάθεσή του, χωρίς να διακρίνει μεταξύ πράξεων που συνάδουν ή απάδουν προς την καθιερωμένη ηθική. Δεν μένει παθητικός και δικαιώνεται, καθώς τελικά κατορθώνει να κατακτήσει το αντικείμενο του λόθου του. Θα λέγαμε πως ο Callimaco αποτελεί το πρότυπο του μακιαβελικού ήρωα, ενώ ταυτόχρονα ο Machiavelli υπομνήσκει την ανάγκη ύπαρξης των κατάλληλων προσώπων που θα πλαισιώσουν τον πρωταγωνιστή ώστε να ευδοθούν οι προσπάθειές του. Μην ξεχνάμε πως ο ίδιος αυτό που διεκδικούσε ήταν πρώτιστα μια θέση στο πολιτικό επιτελείο και όχι τη θέση του ηγέτη. Η απογοήτευσή του για την περιθωριοποίησή του ήταν που τον ώθησε εν μέρει και στη συγγραφή του *Mandragola*.

Εκείνο που προκάλεσε το ενδιαφέρον του κοινού για το έργο του Machiavelli υπήρξε πάντοτε και κυρίαρχα η αντίληψή του για την ηθική. Δεν θα παρέλειπε ο Machiavelli μέσω του *Mandragola* να αναδειξει τις απόψεις του για το καλό και το κακό. Σε σημείο του έργου βάζει στο στόμα του Ligurio μια από τις βασικές αρχές της θεωρίας του ωφελισμισμού, όπως αυτή διατυπώθηκε επιστημονικά αρκετά χρόνια αργότερα από τους Bentham και Mill: «πιστεύω πως καλό είναι ό,τι ωφελεί το μεγαλύτερο αριθμό και με το οποίο είναι ευχαριστημένος ο μεγαλύτερος αριθμός».¹⁹ Η θέση αυτή έρχεται να αναδειξει μια από τις βασικότερες αρχές της σκέψης του Machiavelli, ο οποίος στην ουσία φαίνεται να αποτιμά της ηθικότητα εκ του αποτελέσματος, με βάση κριτήρια πρώτιστα ποσοτικά. Χρειάζεται επίσης να επισημανθεί πως ο Machiavelli δεν ασχολείται μόνο με το όφελος του δρώντος προσώπου, αλλά με αυτό μιας μεγαλύτερης ομάδας, η οποία στην περίπτωση της πολιτικής θα μπορούσε να εξισωθεί με το σύνολο του κράτους. Ακόμα και στο *Il Principe*, όπου ο προσανατολισμός είναι περισσότερο στραμμένος στον ηγεμόνα, η προοπτική της σωτηρίας και της ωφέλειας για το μεγαλύτερο αριθμό των πολιτών δεν διαγράφεται από τον ορίζοντα του Machiavelli. Η υποστήριξη του ηγεμόνα εντάσσεται στο πλαίσιο σωτηρίας του κράτους.²⁰ Ο Αγαθοκλής, του οποίου οι ενέργειες απέδωσαν αποκλειστικά και μόνο ίδιο όφελος, επικρίνεται με δριμύτητα.²¹

Στο σημείο, όμως, αυτό ο Machiavelli πέφτει σε μια θεμελιώδη αντίφαση σε σχέση με όσα είχαμε αναφέρει προηγουμένως. Η επιλογή των πράξεων με κριτήριο το αποτέλεσμα τους οδηγεί αναπόφευκτα στην αδράνεια, μια κατάσταση που δεν προσιδιάζει στο ιδανικό του Machiavelli. Ο προσεκτικός υπολογισμός των ενδεχόμενων συνεπειών όλων των δυνατών επιλογών, ώστε να προκριθεί η καλύτερη, απαιτεί χρόνο. Είναι πολύ πιθανό το ενδεχόμενο στο διάστημα αυτό να απολεσθεί η ευκαιρία, καθώς, όπως πλειστάκις έχει παραδεχθεί ο Machiavelli, η τύχη δρα γρήγορα και ανατρέπει τα δεδομένα ανά πάσα στιγμή. Άρα δεν μπορεί να συνδυασθεί ο ωφελισμός με τη γρήγορη δράση. Αν παρά ταύτα θεωρήσουμε πως η κυκλική θεώρηση της ιστορίας σε συνδυασμό με την καλή γνώση του παρελθόντος διευκολύνει την εκτίμηση των αποτελεσμάτων των ανθρώπινων πράξεων και εξυπηρετεί τον ωφελισμικό υπολογισμό, η αντίφαση δεν αίρεται. Και αυτό γιατί ο υπολογισμός δεν γίνεται και σε αυτή την περίπτωση βάσει αντικειμενικών δεδομένων, αλλά με ενδεχόμενα, γεγονός που στην ουσία ακυρώνει την ουσία της θεωρίας του ωφελισμισμού.

¹⁹ S. De Grazia: *Machiavelli in Hell*, Papermac, London 1996, σσ. 175-177· P. Kain: «Niccolo Machiavelli-Adviser of Princes», *Canadian Journal of Philosophy*, vol. 25 (1995), no 1, σσ. 33-55· Machiavelli: *Discourses*, 1,9· Machiavelli: Prince, VIII.

²¹ Machiavelli: Prince, VIII· J. Scott & V. Sullivan: «Patricide and the plot of the Prince: Cesare Borgia and

Machiavelli's Italy», *The American Political Science Review*, vol.88, Issue 4 (Dec. 1994), σσ. 894-895· J. Parkinson: «Ethics and Politics in Machiavelli», *Philosophical Quarterly*, vol.5, issue 18· (Jan. 1955), σσ. 42-45· V. Kahn: «Virtue and the Example of Agathocles in Machiavelli's Prince», *Representations*, Issue 13(Winter 1986), σσ. 63-83.

Η ουσία των ενστάσεων αυτών δεν θα άφηνε ανέγγιχτο και τον ίδιο τον Machiavelli, καθώς σε άλλο σημείο του *Mandragola* φαίνεται να έχει συνειδητοποιήσει την πιθανότητα κατ'επιλογίαν στην ανάληψη δράσης. Προσπαθώντας ο πατήρ Timoteo να πείσει τη Lucretia να δεχθεί να πλαγιαστεί με ένα άγνωστο, την προτρέπει να αποδεχθεί τον κανόνα πως όταν ένα καλό είναι βέβαιο και ένα κακό αβέβαιο, δεν πρέπει να αφήνεις το καλό από το φόβο του κακού.²² Σε αυτή την περίπτωση είναι πολύ πιθανό να χαθεί και το καλό, γεγονός που για τον Machiavelli είναι ανεπίτρεπτο.

Στο ίδιο ακριβώς σημείο είναι που ο στοχασμός του Machiavelli παίρνει μια άλλη σημασική τροπή. Συνεχίζοντας ο Timoteo την ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας του προς την Lucretia, σκοπεύει να άρει τις επιφυλάξεις της για το ότι πρόκειται να αμαρτήσει. Το βασικό του επιχείρημα είναι πως δεν αμαρτάνει το σώμα, αλλά η βούληση, όταν αυτή συγκατατίθεται, προφανώς, στην πράξη που συντελείται. Ως παράδειγμα προς επίρρωση των λεγόμενων του χρησιμοποιεί τις κόρες του Λωτ, οι οποίες προκειμένου να μην εξαφανισθεί το ανθρώπινο γένος συνευρέθηκαν με τους γονείς τους, χωρίς αυτό να τους επισύρει κανενός είδους κατηγορία.²³ Το επιχείρημα αυτό δεν αποτελεί λεκτικό πυροτέχνημα, αλλά αντιθέτως αποδεικνύει καλή γνώση του προγενέστερου φιλοσοφικού στοχασμού και πιο συγκεκριμένα της ηθικής θεωρίας του Αβελάρδου (1079-1142). Η ηθική του, ως χριστιανού φιλοσόφου, κινείται γύρω από την έννοια της αμαρτίας. Η καινοτομία του στο έργο του *Scito te ipsum*, όπως προδίδεται και από τον τίτλο, είναι πως το ενδιαφέρον του δεν σταματάει αποκλειστικά στην πράξη, αλλά επεκτείνεται στα εσωτερικά αίτια της, κυρίως στη βούληση και την απόφαση για πράξη. Η αμαρτία συντελείται ή δεν συντελείται ταυτόχρονα με τη λήψη της απόφασης. Η εκτέλεση ή όχι της πράξης στην οποία έχουμε ήδη διανοητικά συγκατατεθεί δεν προσφέρει τίποτε περισσότερο. Η ηθικότητα αποκόπτεται από την πράξη και μετατοπίζεται στη βούληση. Προκειμένου να διασαφηνιστεί περαιτέρω η σκέψη του καθορίζει ως αποκλειστικό κριτήριο ηθικότητας τη συμφωνία του ανθρώπου με τη συνείδησή του. Όταν οι πράξεις ευθυγραμμίζονται με τη συνείδησή μας είναι καλές, όταν αυτό δεν συμβαίνει κακές. Ο στοχασμός όμως του Αβελάρδου δεν καθορώνει να αναχθεί στο επίπεδο που θα μπορούσε να προσεγγίσει, καθώς η συνείδηση εξισώνεται με το φυσικό νόμο, ο οποίος είναι κοινός στην ανθρωπότητα και που για τους θεολόγους ταυτίζεται με τη βούληση του Θεού. Η επιλογή πράξεων που συμφωνούν με τη θεία βούληση είναι το καλό.²⁴ Κατά τον τρόπο αυτό η ηθική απόφαση ετερονομείται. Αυτό που ο Timoteo συμβουλεύει την Lucretia είναι, συνεπώς, να αποφύγει τις τύψεις και το βάρος της αμαρτίας από το γεγονός και μόνο πως η ίδια δεν συγκατατίθεται διανοητικά στην πράξη. Στην ουσία δεν πρόκειται για δική της επιλογή, αλλά αναγκάζεται να προβεί στην πράξη από τις πιέσεις και τις επιθυμίες του οικογενειακού της περιβάλλοντος, εξόχως του συζύγου της. Η Lucretia δεν πρόκειται να αποκομίσει οποιουδήποτε είδους ηδονή από την πράξη της, ενώ το βάρος της επιχειρηματολογίας του Timoteo είναι η φράση «η βούληση είναι που αμαρτάνει, όχι το σώμα». Το κριτήριο του Timoteo είναι πως για την ηθική αποτίμηση μιας πράξης έχει σημασία και ο επιδιωκόμενος στόχος της, κριτήριο που μας επαναφέρει στην ωφελμιστική θεώρηση, η οποία ποτέ δεν έλειψε από τη σκέψη του Machiavelli.

Η υπόδειξη αυτή του Timoteo προς την Lucretia δεν έμεινε ανεξετάστη από εκείνη. Όταν μετά την συνεύρεσή τους ο Callimaco θα της αποκαλύψει όλο του το σχέδιο, αυτή θα απαντήσει: «Άρα, είμαι αναγκασμένη να κρίνω πως προέρχεται από την επιθυμία του Ου-

²² Machiavelli: *Mandragola*, III.11.

²³ Ο.π.: III.11.

²⁴ W. Windelband – H. Heimsoeth: *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1995, τ. Β', σσ. 62-63.

ρανού, ο οποίος το μηχανεύσε με τον τρόπο αυτό, και δεν είμαι τόσο δυνατή ώστε να αρνηθώ ό,τι ο Ουρανός επιθυμεί να αποδεχτώ». ²⁵ Στο στοχασμό του Machiavelli η έννοια του Ουρανού είναι διάφορη προς εκείνη της τύχης. Ο Ουρανός παρέχει την τάξη, τη δύναμη, την κίνηση και τη βάση για πρόγνωση και κανονικότητα στο σύμπαν. ²⁶ Η Lucretia είναι εφησυχασμένη αφού δεν είναι δική της η ευθύνη για όσα έγιναν, αλλά περισσότερο ένα εξωκοσμικό σχέδιο. Η ίδια δεν συναίνεσε αρχικά, αλλά τώρα πια υποτάσσεται και ακολουθεί τη βούληση του Ουρανού. Τοιουτοτρόπως και αυτή φαίνεται να απαλλάσσεται οποιασδήποτε ευθύνης. Βέβαια ο Machiavelli δεν αρέσκεται σε τέτοιον είδους στάσεις ζωής, οι οποίες χαρακτηρίζονται από παθητικότητα. Δεν πρέπει να ξεχνάμε πως η Lucretia είναι γυναίκα, στην οποία τέτοια συμπεριφορά μπορεί να θεωρηθεί αποδεκτή για τη φύση της, όχι, όμως για έναν άνδρα, ο οποίος είναι υποχρεωμένος να φέρει τα πράγματα στο επιθυμητό για αυτόν σημείο. Ίσως, στο σημείο αυτό να κρύβεται μια αλληγορία του μακιαβελικού στοχασμού για την τύχη. Συγκεκριμένα, ο Callimaco, ο άνδρας, μάχεται για να ανατρέψει μια παγωμένη κατάσταση και τελικά υποτάσσει τη Lucretia, τη γυναίκα, η οποία θα μπορούσε να συμβολίζει την τύχη. Δίδεται, δηλαδή, ένα παράδειγμα της δέουσας πρακτικής για ένα άνδρα στο πεδίο του πρακτικού βίου και σε όλα τα επίπεδά του.

Στην *Clizia* διατυπώνεται και άλλη μια ενδιαφέρουσα σκέψη για την ηθική, αυτή τη φορά από τη Sofronia, τη μητέρα του Cleander, η οποία δεν επιθυμεί να δει την Clizia να γίνεται βορά στις ορέξεις του συζύγου της. Μιλώντας στο σύζυγό της του λέει: «Πιστεύω πως κάποιος πρέπει να πράττει το σωστό σε κάθε στιγμή και ευχαριστεί τον Ουρανό να το πράττουμε τη στιγμή που οι υπόλοιποι κάνουν το κακό. Εν σχέσει όμως προς τις δικές μας πράξεις, το τι είναι ορθό, είναι η εντύπωση μου πως είμαστε στην λανθασμένη πλευρά». ²⁷ Η αρχική αντίληψη της Sofronia είναι σύμφωνη με τη χριστιανική αντίληψη, αν και δεν υπάρχει σαφής αναφορά στο Θεό, αλλά αόριστα στον Ουρανό, μια έννοια ημιματουραλιστική, η οποία δεν μπορεί να εξισωθεί με το Θεό, όπως αυτός εννοείται στο χριστιανισμό. Από τη στιγμή που δεν είναι σαφής και πρόδηλη η εξίσωση του Ουρανού με το χριστιανικό Θεό δεν μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε πως το σωστό είναι αυτό που η κοινή ηθική προτάζει.

Πέρα από την συγκεκριμένη ερμηνεία του *Mandragola*, το έργο επιδέχεται και πολιτικές ερμηνείες, οι οποίες είναι ενδιαφέρουσες. Στην πλοκή του έργου εμπλέκονται ένας εκπρόσωπος της εκκλησίας, η οποία εμφανίζεται ως διεφθαρμένη, ένας δικαστής, άνθρωπος που εκφράζει και υπηρετεί την πολιτική εξουσία, ένας παρατρεχάμενος και ένας νεαρός φιλόδοξος άνδρας. Στην ουσία πρόκειται για μια αντιπροσωπευτική εικόνα της φλωρεντινής κοινωνίας. Η εικόνα αυτή είναι κάθε άλλο παρά ειδυλιακή. Η βρασιική ένσταση είναι πως το επιθυμητό αγαθό, την νεανική και εκπάγλου καλλονής Lucretia, την καρπώνεται ο υπέργηρος δικαστής. Την παγωμένη αυτή κατάσταση έρχεται να ανατρέψει ο Callimaco, ο οποίος για να επιτύχει την αλλαγή αυτή χρησιμοποιεί μέσα που τίθενται εκτός της νομιμότητας, αν και ο τελικός σκοπός είναι να αποκατασταθεί η έννοια της δικαιοσύνης. ²⁸ Ακόμα και το όνομα

²⁵ Machiavelli: *Mandragola*, V.4.

²⁶ A. Parel: *Machiavellian Cosmos*, Yale University Press, New Haven and London 1992, σσ. 43-44, 63.

²⁷ Machiavelli: *Clizia*, II.3.

²⁸ J. Combs – R. Blank: *The Comedy of Democracy*, Greenwood Publishing 1996, σ.14. M. Flaumenhaft: «The Comic Remedy: Machiavelli's *Mandragola*», *Interpretation* 7 (1978), σσ. 33-74. M. Hulliung:

«Machiavelli's *Mandragola*», *Review of Politics* 40 (1978), σ.32-57. C. Lord: «On Machiavelli's *Mandragola*», *The Journal of Politics*, 41, issue 3, (Aug.1979), σσ. 806-827. A. Parronchi: «La prima rappresentazione della *Mandragola*: il modello per la apparato. L' allegoria», *La Bibliofilia* 64 (1962), σσ. 37-86. T. Sumberg: «La *Mandragola*: An interpretation», *Journal of Politics* 23 (1961), σσ. 320-340.

της Lucretia υπομνησκει στον αναγνώστη την ιστορία από το έργο του Τίτου Λίβιου, όπου ο βιασμός της Lucretia από τον Sextus Tarquinius οδήγησε στην ανατροπή του μοναρχικού καθεστώτος στη Ρώμη. Η Lucretia θα μπορούσε, επίσης, να συμβολίζει το λαό της Φλωρεντίας, ο οποίος παρασύρεται και οδηγείται εκεί που χρειάζεται από τη θρησκεία. Η υπόμνηση είναι σαφής, αφού δεν είναι λίγες οι φορές που ο Machiavelli συνιστά να χρησιμοποιείται η θρησκεία για πολιτικούς σκοπούς. Εξάλλου και η εμπειρία του από τη Φλωρεντία με τη δραστηριότητα του Savonarola έμοιαζε να δικαιώνει τις πεποιθήσεις του.²⁹

Ανάλογη πολιτική ερμηνεία θα μπορούσε να επιχειρηθεί και στην *Clizia*, καθώς για άλλη μια φορά μια νεαρή κοπέλα γίνεται το μήλον της έριδος ανάμεσα σε έναν εκπρόσωπο της παράδοσης, της γενιάς που φεύγει, και ένα νεαρό, ο οποίος έχει μαζί του και την κοινή γνώμη, μιας και η σχέση του γηραιού κυρίου με την κοπέλα προκαλεί το κοινό αίσθημα. Η συνεργασία των παραγόντων της υπόθεσης που αντιτίθενται στην καθεστηκιά τάξη τελικά αποδίδει καρπούς, αφού η νεαρά Clizia καταλήγει στα χέρια του Cleander, μάλιστα με εξωτερική βοήθεια, αφού ο πατέρας της που θα δώσει την τελική λύση έρχεται από το βασίλειο της Νεαπόλεως. Πρόκειται για σαφή υπόμνηση του ρόλου που διεδραμάτιζαν οι εξωτερικοί παράγοντες στη ρύθμιση των υποθέσεων της φλωρεντινής πολιτείας. Το περίεργο είναι πως ενώ συνήθως για τον Machiavelli η παρέμβαση των ξένων στα ζητήματα της πόλης προκαλεί πλείστα όσα προβλήματα, στην προκειμένη περίπτωση συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο.

Το έργο του Machiavelli έχει κατά κόρον προσελκύσει το ενδιαφέρον του κοινού και έχουν χυθεί τόνοι μελάνης για το σχολιασμό του. Δεν πρέπει, όμως, να παραμελούνται και τα λογοτεχνικά του πονήματα, τα οποία δεν περιορίζονται στα θεατρικά του έργα. Ο Machiavelli έχει συγγράψει πεζογραφήματα και ποιητικά κείμενα, τα οποία εξίσου βρήθουν φιλοσοφικών αναφορών, οι οποίες χρειάζεται να προσεχθούν ώστε να γίνει σαφέστερη η εικόνα για τις πεποιθήσεις του φλωρεντινού στοχαστή. Πόσο μάλλον από τη στιγμή που τα έργα του αυτά αρχικά προοριζόνταν για ένα ευρύτερο κοινό από εκείνο των πολιτικών του πραγματειών.

²⁹ Machiavelli : Discourses, I.13-14, 53-54· D. Weinstein: «Machiavelli and Savonarola», *Studies on Machiavelli*, ed. M. Gilmore, Florence 1972, σσ. 253-264.